

به نام خداوند بخشنده مهربان

# بررسی اپیدمی‌ها در ایران

(از آغاز سلسله قاجاریه تا پایان جنگ جهانی دوم)

نویسندگان:

محسن طالبی

محمد رضا رجب نژاد

بهروز تاجمیری

|                     |                                                                                                                                    |
|---------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| سرشناسه             | : طلایی، محسن، ۱۳۶۴ -                                                                                                              |
| عنوان و نام پدیدآور | : بررسی اپیدمی‌ها در ایران: از آغاز سلسله قاجاریه تا پایان جنگ جهانی دوم / نویسندگان: محسن طلایی، محمدرضا رجب‌نژاد، بهروز تاجمیری. |
| مشخصات نشر          | : تهران: ایران‌یان طب، ۱۳۹۶.                                                                                                       |
| مشخصات ظاهری        | : ۳۰۸ص: مصور.                                                                                                                      |
| شابک                | : ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۳۲۳-۱-۶                                                                                                                |
| وضعیت فهرست نویسی   | : فیبا                                                                                                                             |
| موضوع               | : بیماری‌های همه‌گیر - ایران - تاریخ                                                                                               |
| موضوع               | : Epidemics -- Iran -- History                                                                                                     |
| شناسه روده          | : رجب‌نژاد، محمدرضا، ۱۳۴۰ -                                                                                                        |
| شناسه افزوده        | : تاجمیری، بهروز، ۱۳۴۷ -                                                                                                           |
| رده بندی کنگره      | : RA۶۴۹/ط۸۴۱۳۹۶                                                                                                                    |
| رده بندی دیویی      | : ۶۲۱                                                                                                                              |
| شماره کتابشناسی ملی | : ۴۹۰۱۳                                                                                                                            |

## بررسی اپیدمی‌ها در ایران

(از آغاز سلسله قاجاریه تا پایان جنگ جهانی دوم)

نویسندگان: محسن طلایی، محمدرضا رجب‌نژاد، بهروز تاجمیری

ناشر: ایران‌یان طب

نوبت چاپ: اول/ ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰ جلد

بها: ۲۸۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۸۳۲۳-۱-۶

تلفن: ۶۶۴۸۹۴۳۵-۸۸۹۹۶۳۵۷-۶۶۴۸۹۴۱۰

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مولفان و مصنفان است. کپی برداری از کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های PDF، لوح فشرده، عکس برداری، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، شبکه‌های اجتماعی، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی از ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود.

[www.iranianteb.com](http://www.iranianteb.com)

## فهرست

|   |             |
|---|-------------|
| ۸ | ..... مقدمه |
|---|-------------|

### فصل اول تاریخچه مختصری از دوره قاجاریه و پهلوی اول

|    |                                                                     |
|----|---------------------------------------------------------------------|
| ۱۲ | ..... خلاصه‌ای از تاریخ قاجاریه                                     |
| ۱۴ | ..... خلاصه‌ای از تاریخ قاجاریه                                     |
| ۱۴ | ..... پادشاهان سلسله قاجاریه                                        |
| ۱۵ | ..... دوره اول حکومت قاجاریه                                        |
| ۱۶ | ..... دوره دوم حکومت قاجاریه                                        |
| ۱۷ | ..... ایران و جنگ جهانی اول                                         |
| ۱۷ | ..... جنگ جهانی اول                                                 |
| ۱۹ | ..... خلاصه‌ای از تاریخ پهلوی اول                                   |
| ۱۹ | ..... ظهور رضاشاه                                                   |
| ۲۰ | ..... ایران و جنگ جهانی دوم و برکناری رضاشاه و به تخت نشستن محمدرضا |

### فصل دوم تاریخچه پزشکی ایران در عصر قاجاریه تا اوایل

|    |                                                            |
|----|------------------------------------------------------------|
| ۲۲ | ..... سلطنت پهلوی                                          |
| ۲۴ | ..... تاریخچه پزشکی ایران در عصر قاجاریه                   |
| ۲۴ | ..... وضعیت سلامت عمومی در دوره‌ی قاجاریه و شیوع اپیدمی‌ها |
| ۲۵ | ..... ظهور طب نوین در ایران                                |
| ۲۶ | ..... تأسیس دارالفنون                                      |
| ۲۹ | ..... تاریخچه پزشکی عصر رضاشاه و اوایل محمدرضا شاه         |
| ۲۹ | ..... وضعیت سلامت همگانی در سلطنت پهلوی                    |

|         |                                                                        |
|---------|------------------------------------------------------------------------|
| ۲۹..... | بهبود نسبی وضعیت بهداشت در دوره پهلوی اول.....                         |
| ۳۰..... | ورود آوارگان لهستانی به ایران در اوایل سلطنت محمدرضا شاه.....          |
|         | <b>فصل سوم بررسی علل بروز و شیوع فراوان اپیدمی‌ها در ایران</b>         |
| ۳۲..... | <b>در دوره قاجاریه و پهلوی اول.....</b>                                |
| ۳۴..... | تعریف همه‌گیری یا اپیدمی.....                                          |
| ۳۵..... | بیماری‌های واگیردار در آثار و اندیشه‌های طبای پیشین ایرانی.....        |
| ۳۷..... | کودکان فراریان اصلی اپیدمی.....                                        |
| ۳۹..... | عوامل مؤثر بر بروز و شیوع بیماری اپیدمی‌ها در دوره قاجار و رضاشاه..... |
| ۳۹..... | شرایط جغرافیایی و اقلیمی.....                                          |
| ۴۲..... | وضعیت پزشکی نابسامان و سرقت‌ها و کمبود طبای باسواد و مجرب.....         |
| ۴۹..... | وضعیت نابسامان بهداشت در دوره قاجار و اوایل پهلوی.....                 |
| ۵۰..... | وضعیت بهداشت آب آشامیدنی.....                                          |
| ۵۶..... | بهداشت معابر.....                                                      |
| ۵۸..... | وضعیت بهداشت حمام‌ها.....                                              |
| ۶۲..... | وضعیت گنداب‌روها (فاضلاب).....                                         |
| ۶۳..... | عدم رعایت بهداشت عمومی و معابر توسط اصناف.....                         |
| ۶۶..... | وضعیت بهداشت قبرستانها.....                                            |
| ۶۸..... | وضعیت بهداشت اوایل حکومت پهلوی.....                                    |
| ۷۴..... | سطح پایین دانش مردم و اعتقاد به خرافات.....                            |
| ۷۹..... | بی‌لیاقتی و بی‌توجهی دولت مردان قاجار.....                             |
| ۸۳..... | حمل اجساد اموات به عتبات.....                                          |
| ۸۵..... | وفور زائران عتبات و نبود قرنطینه.....                                  |

|     |                                                                    |
|-----|--------------------------------------------------------------------|
| ۸۷  | جنگ.....                                                           |
| ۹۰  | قحطی.....                                                          |
| ۹۱  | قحطی سال ۱۲۵۰-۱۲۴۹ شمسی در ایران.....                              |
| ۹۲  | قحطی و اپیدمی ها.....                                              |
| ۹۷  | حاکمیت و قحطی.....                                                 |
| ۹۹  | قحطی بزرگ سال ۱۲۹۸-۱۲۹۶ ش.....                                     |
| ۱۰۲ | آنفلوآنزای اسپانیا.....                                            |
|     | <b>فصل چهارم تاریخ اپیدمی ها در ایران از آغاز سلسله قاجاریه تا</b> |
| ۱۰۴ | <b>پایان جنگ جهانی دوم.....</b>                                    |
| ۱۰۶ | وبا.....                                                           |
| ۱۰۶ | ماهیت وبا.....                                                     |
| ۱۰۸ | اپیدمی های وبا در عصر قاجار.....                                   |
| ۱۳۴ | اپیدمی های وبا در عصر رضاشاه.....                                  |
| ۱۳۵ | وبا از نگاه طب سنتی.....                                           |
| ۱۳۹ | درمان وبا در عصر قاجار.....                                        |
| ۱۴۷ | وبا و بحران اقتصادی.....                                           |
| ۱۴۹ | طاعون.....                                                         |
| ۱۴۹ | ماهیت طاعون.....                                                   |
| ۱۵۰ | اپیدمی های طاعون در ایران.....                                     |
| ۱۶۴ | طاعون از نگاه طب سنتی.....                                         |
| ۱۶۵ | مالاریا.....                                                       |
| ۱۶۵ | ماهیت مالاریا.....                                                 |

|     |                                           |
|-----|-------------------------------------------|
| ۱۶۶ | اپیدمی های مالاریا                        |
| ۱۷۲ | علائم و ویژگی های مالاریا                 |
| ۱۷۳ | راه های مقابله با مالاریا در عصر قاجار    |
| ۱۷۴ | درمان مالاریا در طب سنتی                  |
| ۱۷۷ | حصبه (تیفوئید)                            |
| ۱۷۷ | ماهیت حصبه                                |
| ۱۷۹ | تیفوس                                     |
| ۱۷۹ | ماهیت تیفوس                               |
| ۱۸۰ | اپیدمی تیفوس بارز در استان گیلان به ایران |
| ۱۸۹ | سال ۱۳۲۲ شمسی و اوج شیوع تیفوس            |
| ۱۹۲ | آنفلوآنزا                                 |
| ۱۹۲ | ماهیت آنفلوآنزا                           |
| ۱۹۲ | اپیدمی های آنفلوآنزا                      |
| ۱۹۳ | آبله                                      |
| ۱۹۴ | سایر بیماری های واگیردار در ایران         |
| ۱۹۵ | سل                                        |
| ۱۹۶ | مخملک                                     |
| ۱۹۶ | سیاه سرفه                                 |
| ۱۹۷ | سیاه زخم                                  |
| ۱۹۷ | تب راجعه                                  |

## فصل پنجم اقدامات انجام شده در دوره قاجار و پهلوی اول

|     |                            |
|-----|----------------------------|
| ۱۹۸ | جهت جلوگیری از شیوع اپیدمی |
|-----|----------------------------|

|     |                                                                      |
|-----|----------------------------------------------------------------------|
| ۲۰۰ | آبله کوبی.....                                                       |
| ۲۰۹ | اعزام دانشجویان طب به خارج از کشور.....                              |
| ۲۱۰ | ایجاد مدرسه طب دارالفنون.....                                        |
| ۲۱۷ | تأسیس مجلس صحت.....                                                  |
| ۲۲۷ | قرنطینه.....                                                         |
| ۲۲۷ | گسترش اپیدمی ها و تأسیس قرنطینه.....                                 |
| ۲۳۲ | مشکلات قرنطینه.....                                                  |
| ۲۳۴ | وضعیت قرنطینه و با ۱۳۰۶ق.....                                        |
| ۲۳۷ | تأسیس بیمارستانها.....                                               |
| ۲۴۰ | پزشکی میسیون آمریکایی.....                                           |
| ۲۴۱ | پزشکان میسیون و طاعون ۱۲۹۱ش تبریز.....                               |
| ۲۴۱ | پزشکان میسیون و وبای ۱۳۰۹ق تهران.....                                |
| ۲۴۲ | پزشکان میسیون و وبای ۱۳۲۲ق.....                                      |
| ۲۴۲ | پزشکان میسیون و وبای ۱۳۲۵ق.....                                      |
| ۲۴۳ | پزشکان میسیون و تیفوس و قحطی ۱۳۳۵ق مشهد.....                         |
| ۲۴۴ | سایر خدمات پزشکان میسیون آمریکایی.....                               |
| ۲۴۵ | تأسیس انستیتو پاستور ایران.....                                      |
| ۲۴۶ | اقدامات انجام شده عصر پهلوی اول جهت مقابله با اپیدمی ها.....         |
| ۲۴۷ | آموزش و اطلاع رسانی در زمینه بهداشت و سلامت و انجام واکسیناسیون..... |
| ۲۴۷ | نظارت بر بهداشت معابر و اماکن عمومی و اصناف.....                     |
| ۲۵۲ | صدور بخشنامه برای جلوگیری از انتقال اموات به عتبات.....              |
| ۲۵۳ | برپایی قرنطینه برای مقابله با اپیدمیها.....                          |
| ۲۶۱ | طرح جامع صحتی و بهداشتی دکتر کولونیه.....                            |

|          |                                                             |
|----------|-------------------------------------------------------------|
| ۲۶۲..... | استخدام پزشك و كمك پزشك جهت مبارزه با امراض مسرى            |
| ۲۶۳..... | تصويب قانون جلوگيرى از بيمارى هاى خاص و بيمارى هاى واگيردار |
| ۲۶۶..... | فصل ششم نتيجه گيرى                                          |
| ۲۷۲..... | منابع و مآخذ                                                |
| ۲۸۲..... | پيوست ها                                                    |
| ۲۹۶..... | نمايه ها                                                    |

## مقدمه

ویلیام مکنیل در کتاب «وباها و مردم»، می‌نویسد: تاریخ سیاسی هر مملکت، پیروزی‌ها و شکست‌هایش با سطح زندگی و تندرستی مردمان آن مملکت تناسب مستقیم دارد و مورخین از درک این رابطه غافل مانده‌اند.<sup>۱</sup> تاریخ پزشکی دوره قاجاریه بی‌شک یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ پزشکی ایران است.

«اپیدمی» یا «بیماری» بروز بیش از حد یک بیماری یا عارضه در جمعیتی معین است. در دوره قاجاریه اپیدمی «بیماری» ویا، طاعون، سل، آبله، مالاریا، حصه و... بارها ظهور کردند و قربانیان زیادی گرفتند. باینکه در دوره پهلوی، بروز اپیدمی‌ها کاهش یافته بود ولی در این دوره هم گاهی شاهد بروز آن‌ها هستیم به‌ویژه بعد از ورود آوارگان لهستانی به ایران در حین جنگ جهانی دوم، و شیوع اپیدمی تیفوس بین آن‌ها که باعث شد تعداد زیادی از آن‌ها قربانی شوند.

در دوره قاجاریه به علت رفت و آمد زیاد از کشور عراق و نبود قرنطینه در سرحدات، بیماری ویا بارها در کشور اپیدمی شد و قربانیان زیادی - در سراسر کشور - گرفت. همچنین بیماری مالاریا بخصوص در شمال کشور بارها اپیدمی شد و شمار زیادی را به کام مرگ سپرد. بیماری ویا ابتدا در هندوستان گسترش یافت و با تجارت دریایی به سراسر جهان از جمله ایران وارد شد. بیماری ویا از خصوصیات کشورهای عقب‌مانده است. ویا زاده فقر است و موجب فقر و محطی می‌آورد. دکتر فوریه از اطباء اروپایی که در دوره قاجار در ایران حضور داشت و مؤلف کتاب «بیماری‌ها در ایران» است می‌نویسد تلفات ویا بیشتر شامل تنگدستان بوده که وسیله فرار نداشتند و به علت تنگدستی بیشتر در معرض خطر بودند.

متأسفانه دولتمردان قاجار به‌جای اندیشیدن راه چاره، زودتر از بقیه مردم راه دشت و صحرا را پیش گرفته و جان خود را نجات می‌دادند. اپیدمی‌ها باعث کاهش جمعیت فعال و کاهش میزان تولید در کشور می‌شد. کوچه و بازار و خزینه و حمام‌ها وضعیت بهداشتی مناسبی نداشتند. رها کردن اجساد

## پایدمه‌ها در ایران (از آغاز سلسله قاجاریه تا پایان جنگ جهانی دوم).....

حیوانات در معابر و یا انداختن اجساد به دریا نیز باعث گسترش بیماری می‌شد. سال ۱۲۸۲ ق دولت‌های اروپایی عامل شیوع وبا را انتقال نعش از ایران به نجف و عتبات عالیات عنوان کردند و به شیوه حکومت ایران اعتراض کردند. بسیاری از حکمرانان برای خوش خدمتی یا به دلایل دیگر اطلاعات دروغی در مورد شیوع بیماری‌ها به حکومت منتقل می‌کردند و سعی می‌کردند اوضاع را امن و آرام جلوه دهند. همچنین در هنگام بروز وبا، گاهی عزاداری محرم به علت تجمع افراد و پخش نذورات باعث نشر وبا می‌شد.

آبله یکی از بیماری‌های بومی در ایران بود. پولاک می‌نویسد آبله یا جدری در مرگ و میر کودکان و در نتیجه تقلیل جمعیت سهمی اساسی دارد، کودکان از قربانیان اصلی اپیدمی‌ها بودند. دکتر کلوکه می‌نویسد از مرگ کودکان ایرانی فقط سه تن از آن‌ها به سن سه سالگی می‌رسند و بقیه به عناوین مختلف از بین می‌روند.

در دوره قاجاریه در عرصه طب و طبابت تحولات زیادی روی داد، نظیر اعزام محصلین به فرنگ، تأسیس دارالفنون و به دنبال آن در دهی طب دارالفنون، ایجاد مؤسسات صحی و درمانی، مجلس حفظ‌الصحه، ورود اطبای اروپایی به ایران، ته‌ریب قوانین طب و طبابت و... در این دوره تقابل طب سنتی و طب نوین روی داد و آثار مکتوب فراوانی از اطبای ایرانی و فرنگی نوشته شد. هفته‌ای یک‌بار در دارالفنون مجلس حفظ‌الصحه تشکیل می‌شد که هدف آن بحث در مورد امراض مصری و شیوع آن‌ها بود و تصمیماتی برای جلوگیری و درمان آن گرفته می‌شد.

در نخستین جلسه‌ی مجلس حفظ‌الصحه تصمیمات زیر گرفته شد:

۱- ممنوعیت زیارت عتبات عالیات به علت شیوع طاعون در عراق

۲- اعزام چند پزشک به نقاط مختلف کشور

۳- ایجاد قرنطینه در سرحدات مرز ایران و عراق و...

بعد از اجرای قوانین بالا شیوع اپیدمی‌ها تا حد زیادی کاهش یافت و کنترل شد. در دوره پهلوی اول، با تأمین آب سالم و ارتقای بهداشت حمام و معابر و واکسیناسیون و ایجاد مراکز صحی و افزایش دانش مردم و اطلاع‌رسانی کتب و روزنامه‌ها و... اپیدمی‌ها کاهش یافت.

قربانی شدن بسیاری از انسان‌ها و بی‌سرپناه شدن افراد، قحطی و نابودی اقتصاد جامعه، کاهش جمعیت فعال کشور، کاهش تولید... از عواقب اپیدمی‌هاست. با بررسی تاریخ اپیدمی‌ها و تجزیه و تحلیل عوامل مؤثر در پیشگیری و شیوع آن‌ها و عوامل مقابله‌کننده با آن‌ها می‌توان در عصر حاضر نیز از شیوع و گسترش اپیدمی‌ها جلوگیری کرد یا حداقل آن را کنترل کرد و تلفات را کاهش داد.

محسن طالبی

تابستان ۱۳۹۶

www.ketab.ir